

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مجتمع آموزش عالی فقه

- سرشناسه:
عنوان و نام پدیدآور:
مشخصات نشر:
فروست اصلی:
فروست فرعی:
شابک:
وضعیت فهرست نویسی:
یادداشت:
یادداشت:
موضوع:
موضوع:
موضوع:
موضوع:
شناسه افزوده:
رده بندی کنگره:
رده بندی دیویی:
شماره کتابشناسی ملی:
- امینی، حسن، ۱۳۴۰-
بررسی تطبیقی خیر و شر از دیدگاه ابن عربی
و ابن سینا/ مولف حسن امینی.
قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی ص ع ا ل ه،
مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی ص ع ا ل ه
۱۳۹۳/۳۸۵/پ۲۶۴
مجتمع آموزش عالی فقه ۱۴
۹۷۸-۹۶۴-۱۹۵-۸۵۰-۵
فیفا
کتابنامه
چاپ دوم، ۱۳۹۳ (فیفا)
ابن سینا، حسین بن عبدالله، ۳۷۰ - ۴۲۸ ق. --
دیدگاه درباره خیر و شر
ابن عربی، محمد بن علی، ۵۶۰ - ۶۳۸ ق. --
دیدگاه درباره خیر و شر
خیر و شر (فلسفه)
خیر و شر -- مطالعات تطبیقی
جامعه المصطفی العالمية.
مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی ص ع ا ل ه
BJ۱۴۰۵ / الف ۲ / ۱۳۹۳
۱۱۱/۸۴
۳۵۲۰۵۹۹

بررسی تطبیقی خیر و شر از دیدگاه ابن عربی و ابن سینا

حسن امینی

مرکز بین‌المللی
ترجمه و نشر المصطفیٰ ﷺ

بررسی تطبیقی خیر و شر از دیدگاه ابن عربی و ابن سینا

مؤلف: حسن امینی

چاپ دوم: ۱۳۹۳ش / ۱۴۳۶ق

ناشر: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

● چاپ: زلال کوثر ● قیمت: ۱۲۵۰۰۰ ریال ● شمارگان: ۵۰۰

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

مراکز فروش:

- قم، چهارراه شهدا، خیابان معلم غربی (حجتیه)، نیش کوچه ۱۸. تلفکس: ۰۲۵-۳۷۸۳۹۳۰۵۹
- قم، بلوار محمدامین، سه‌راه سالاریه. تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۳۳۱۰۶ - فکس: ۰۲۵-۳۲۱۳۳۱۴۶

pub.miu.ac.ir - miup@pub.miu.ac.ir

با سپاس از دست‌اندرکارانی که ما را در تولید این اثر یاری رساندند.

- مدیر انتشارات: عباس ثقفی
- معاونت تولید: روح‌الله سلمانی
- ناظر تولید: جعفر قاسمی ابهری
- ناظر فنی: محمدباقر شكري
- ناظر گرافیک: مسعود مهدوی
- ناظر چاپ: نعمت‌الله یزدانی
- آماده‌ساز: سید مهدی عمادی
- صفحه‌آرا: محمد خسروبیگی
- ویراستار: حسین حبیبی
- نمونه‌خوان: محسن خلیلیان

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی فرا روی اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که همه به نوعی برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پای‌بندی به دین و سنت در مدیریت همه‌جانبه کشورها بسیار چالش‌برانگیز می‌نماید. از این رو مطالعات و پژوهش‌های به‌روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و عمق و اصالت اندیشه‌های ناب، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت تمامی بنیان‌گذاران این شجره طیبه، به‌ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی رحمته‌الله و مقام معظم رهبری (دام ظلّه العالی) می‌باشد.

«جامعه المصطفی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم العالمیه» برای تحقق این رسالت خطیر و در مسیر نشر معارف ناب محمدی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم «مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم» را تأسیس کرده است.

اثر حاضر با عنوان بررسی تطبیقی خیر و شر از دیدگاه ابن‌عربی و

ابن سینا حاصل پژوهش فاضل گرامی حسن امینی، کوششی است در به ثمر رساندن گوشه‌ای از این اهداف متعالی.
در پایان لازم می‌دانیم تلاش همه عزیزانی را که در نشر این کتاب سهمی داشته‌اند، سپاس گزارده، ارباب فضل و معرفت را به یاری بخوانیم تا ما را از دیدگاه‌های سازنده خویش بهره‌مند سازند.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

فهرست

پیشگفتار.....	۱۱
ساختار تحقیق.....	۱۵
۱. مقدمات.....	۱۷
زندگی و آثار ابن سینا.....	۱۷
روش ابن سینا در بحث خیر و شر.....	۲۰
زندگی و آثار ابن عربی.....	۲۸
روش ابن عربی در بحث خیر و شر.....	۳۱
قضا، قدر و سرالقدر.....	۴۶
بالعرض و بالذات.....	۵۰
۲. مبانی ابن عربی در نظریه خیر و شر.....	۵۳
وحدت وجود و لوازم آن.....	۵۳
مراتب تجلی.....	۵۶
نظام احسن الهی.....	۶۰
تفاضل و تقابل وجوه.....	۶۳
اعیان ثابته.....	۷۱
۳. مبانی ابن سینا در نظریه خیر و شر.....	۷۵
واجب الوجود و ویژگی های آن.....	۷۵
ویژگی های واجب الوجود.....	۷۶

- مراتب موجودات..... ۸۰
- نظام احسن ۸۴
- علم عنایی ۸۶
- صور ارتسامی ۹۰
۴. بررسی تطبیقی مبانی ابن سینا و ابن عربی ۹۷
- تفاوت به لحاظ وحدت شخصی وجود ۹۷
- تفاوت دو دیدگاه در «واجب» ۱۰۰
- تفاوت دو دیدگاه در صور ارتسامی ۱۰۲
- تفاوت دو دیدگاه در صادر اول و قاعده «الواحد» ۱۰۷
- تفاوت در چینش نظام هستی ۱۱۱
- تفاوت دو دیدگاه در نظام احسن ۱۱۲
۵. خیر و شر بر اساس واجب و وحدت وجود ۱۱۵
- معنای خیر و شر ۱۱۵
- تقسیمات خیر و شر ۱۲۵
- دیدگاه ابن سینا ۱۲۷
- دیدگاه ابن عربی ۱۲۹
- بررسی تطبیقی دیدگاه ابن سینا و ابن عربی ۱۳۵
۶. خیر و شر بر اساس نظام احسن الهی ۱۴۱
- دیدگاه ابن سینا ۱۴۱
- دیدگاه ابن عربی ۱۴۲
- بررسی تطبیقی دیدگاه ابن سینا و ابن عربی ۱۴۹
۷. خیر و شر بر اساس تصادم و تفاضل و تقابل ۱۵۱
- شُرور طبیعی از دیدگاه ابن سینا ۱۵۴
۱. نسبی بودن شر ۱۵۵
۲. اندک بودن شرور ۱۵۵
۳. ملازمت شرور اندک با خیر بسیار امکانی ۱۵۹
۴. عدمی بودن شرور ۱۶۱
- شُرور طبیعی از دیدگاه ابن عربی ۱۶۴
۱. قلمرو شرور ۱۶۴

۱۶۸	۲. نسبی یا عدمی بودن شرور
۱۸۳	بررسی تطبیقی هر دو دیدگاه
۱۸۷	شُرور اخلاقی و ارادی از دیدگاه ابن سینا
۱۸۸	شُرور اخلاقی و ارادی از دیدگاه ابن عربی
۱۹۷	بررسی تطبیقی دیدگاه ابن سینا و ابن عربی
۲۰۵	۸. خواستگاه شرور
۲۰۶	دیدگاه ابن سینا
۲۰۹	دیدگاه ابن عربی
۲۱۰	۱. قابلیت محل، وسائط و غلبه جهات امکانی
۲۱۹	۲. اعیان ثابته
۲۲۲	بررسی تطبیقی آرای ابن سینا و ابن عربی
۲۲۷	۹. جبر و اختیار
۲۳۸	معنای اختیار و جبر
۲۴۱	قضا و قدر الهی و اختیار
۲۴۳	غیر ارادی بودن اراده و اختیار
۲۴۹	اراده حق و خلق در موطن فعل و اختیار
۲۵۵	مواضع خلاف و وفاق هر دو دیدگاه
۲۶۵	کتابنامه

پیشگفتار

مسئله شر، یکی از مهم‌ترین مسائل اعتقادی، فلسفی و عرفانی است؛ به گونه‌ای که ثنویان بر اساس وجود آن، وحدت مبدأ هستی را انکار کرده‌اند^۱ و برخی فیلسوفان غربی، وجود شُرور را دلیل بر انکار واجب قرار داده‌اند.^۲ به تعبیری: بعضی وجود شرور را با عدالت و حکمت الهی ناسازگار انگاشته‌اند و بعضی دیگر آن را با علم و قدرت و خیرخواهی مطلق خداوند در تعارض پنداشته‌اند؛ لذا آن را قرینه علیه وجود خدا یا وحدت وی، قرار داده‌اند. فیلسوفان مسلمان وجود شُرور را مطلقاً به امور عدمی یا نسبی فروکاسته‌اند؛ چون وجود شُرور را با خیر محض بودن واجب‌الوجود در تعارض می‌دانستند. عارفان مسلمان نیز به مفاد سلب بسیط تحصیلی، برخی انواع شُرور را نفی کرده‌اند و برخی انواع آن

۱. «فاذن قد تلخص أنّ الشرّ الحقيقي بالذات هو عدم الكمال المبتغى، ولا يُصحّ استناده إلّا الى عدم العلة، لا غير. و هذا أصل، به أبطل إفلاطن الإلهي شبهة الثنوية في إثبات مبدأين للخيرات والشور». (میرداماد، القبسات، ص ۴۳۴؛ ر.ک: صدرالمتألهین، مفاتیح‌الغیب، ص ۱۹۷ - ۱۹۹ و اسفار، ج ۵، ص ۱۱۶)

۲. ر.ک: مایکل پترسون، عقل و اعتقادات دینی، ص ۱۷۵ - ۲۱۸.

را پذیرفته‌اند؛ اما به قابلیت تعینات و در نهایت به اقتضائات اعیان ثابت‌ه برگردانده‌اند، نه حق تعالی؛ چون جلوه‌های بد و شیرین را با خیر محض بودن متجلی متعارض می‌دیدند. اگر این نوشتار بتواند اثبات کند که شر نیست یا نیستی است یا به قابلیت تعینات و ماهیات و اقتضائات اعیان ثابت‌ه برمی‌گردند، نه به خداوند، به منکران مبدأ هستی و وحدت آن نیز پاسخ به‌سزا داده است.

شاید فارابی (م ۳۳۹ هـ) اولین فیلسوف مسلمانی است که مسئله شرور را به‌اختصار مطرح کرده است.^۱ پس از وی، ابن سینا (م ۴۲۸ هـ) به تفصیل، تمام اقسام شر و احکام آن را بیان کرده و بسیاری از فیلسوفان، متکلمان و عارفان پس از خود را تحت تأثیر قرار داده است. پس از ایشان بیشتر فیلسوفان، آرای وی را پذیرفته و به شرح و مدلل‌سازی سخنان وی پرداخته‌اند.^۲

۱. فارابی، فصول متزعة، ص ۸۰ - ۸۱ والتعلیقات، ص ۴۶، رقم ۲۴.

۲. تا جایی که تفحص کردیم، ابن سینا از راه تحلیل عقلی به این نتیجه رسید که شر نمی‌تواند امر وجودی باشد، نه از راه برهان؛ ولی پس از وی شهرزوری و صدرالمতألہین با بیان‌های کمی متفاوت بر مدعای مذکور بدین گونه استدلال کرده‌اند که: اگر شر، امر وجودی باشد، لازم می‌آید که شر، شر نباشد، چون هیچ چیز اقتضای عدم وجود یا عدم کمال وجود خود را ندارد و اگر چیزی موجب عدم وجود یا عدم کمال وجود در موجودی دیگری گردد، شر بالذات همان عدم وجود یا عدم کمال وجود است، نه امر وجودی؛ و اگر چیزی موجب عدم نگردد، شر به شمار نمی‌آید. (ر.ک: شهرزوری، شرح حکمت اشراق، ص ۵۵۸؛ اسفار، ج ۷، ص ۵۸ - ۵۹). استدلال مذکور از سوی برخی محققان معاصر بدین گونه نقد شده است: این استدلال بر این پیش‌فرض مبتنی است که شر به معنای عدم است؛ بنابراین، استدلال مذکور، مستلزم مصادره در مطلوب یا دور است. (ر.ک: علی‌عابدی، کیهان اندیشه، نظریه نیستی‌انگاران شر ۱۳۷۲، ش ۴۹، ص ۲۳ - ۲۵)

ملاصدرا (۱۰۴۸) اغلب سخنان ابن سینا را شرح و بسط داده^۱ و در برخی موارد سخنان عارفان را نقل کرده و دیدگاه آنان را بیان نموده است؛ از جمله در مفاتیح الغیب. او در این کتاب پس از نقل دیدگاه نیستی و انگارانه فلسفی، آن را به چالش می کشد و می گوید: نزاع در مبادی شُرور است، نه در شُرور به معنای عدمی آن. مبادی شُرور امور وجودی هستند. شُرور به معنای امر عدمی نیز مستلزم این است که مبادی آنها موجودات «شریر» باشند که خداوند آنها را آفریده است. اشکال این است که این امور وجودی شریر، چگونه از مبدأ حکیم صادر شده اند؛ مانند شیطان که مردم را با دردها، زیانها، هلاکتها، ضلالتها و عذاب ابدی دچار می کند؛ با این که عقل، محال بودن صدور آنها را از مبدأ حکیم، بدیهی می داند.^۲ ایشان در فصل دیگر، سخنان محیی الدین و قیصری را درباره خیر و شر نقل می کند.^۳ در پایان می گوید بهترین سخن در باب شر، سخن عرفاست.^۴ بنابراین، از منظر صدرا، دیدگاه

۱. صدر المتألهین، شرح اصول کافی، ج ۴، ص ۲۶۱ - ۲۶۸ و اسفار، ج ۷، ص ۵۸ - ۱۰۶ و ج ۱، ص ۳۴۰ - ۳۴۲.

۲. «لیس الکلام فی الشُرور التي هي بمعني الأعدام، إنّما الکلام فی مبادئها التي هي أمور وجودية توجب الإیلام و الإضرار و الإهلاك، لأنّ ضرورة العقل قاضية باستحالة صدور موجود شریر عن المبدأ الرحيم، یوجب وجوده إهلاك خلق كثير لا یعدّ ولا یحصي، كالشیطان الرحيم، فالإشکال باق في صدور مثل هذا الشریر الذي یلزمه إهلاك النفوس الكثيرة، و إيقاعها فی العذاب الأبدي، و إضلالها و منعها عن الفوض بالسعادة الدائمة و النعيم السرمدي». (مفاتیح الغیب، ص ۲۷۶ - ۲۷۷؛ و اسفار، ج ۱، ص ۳۴۷ - ۳۵۶).

۳. مفاتیح الغیب، ص ۲۸۳ - ۲۸۷.

۴. «وإنّما تتبعنا كلمات هؤلاء العرفاء و اکتفينا بإیرادها فی هذا الفصل، لأنّها صدرت عن معدن الحكمة و مشکاة النبوة و منبع القرب و الولاية، و هي أجدود ما قيل فی باب مسألة الشر». (مفاتیح الغیب، ص ۲۸۷).

نیستی‌انگاران فلسفی با دیدگاه عرفا متفاوت و در حل معضل شرور ناتوان است و بهترین راه حل، راه حل عارفان می‌باشد.

در عرفان اسلامی، این مسئله را محیی‌الدین وارد عرفان نظری کرده و بسیار پراکنده و مبهم درباره آن سخن گفته است. این ابهام، شارحان برجسته آثار وی را با لغزش دچار کرده است. جندی در میان شارحان فصوص اثرگذارترین فرد بوده و شرح فصوص او، مبدأ تمام شرح‌های دیگر است. همه شارحان بعد از او، از جمله قیصری (دست‌کم در این مسئله)، متأثر از وی بوده‌اند. محقق جندی و قیصری با بیان نیستی‌انگاران فلسفی، به حل و فصل معضل شرور پرداخته‌اند و از مظاهر اسمای جلالی و شرور، تفسیر عدمی و نسبی (نسبی به معنای هستی‌شناختی) ارائه داده‌اند. به تعبیری، آنان با نگاه فلسفی، مسئله شرور را حل و فصل کرده‌اند.^۱ اما کمالی و وجودی بودن اسمای جلالی، دیدگاه آنان را به چالش می‌کشد؛ زیرا همان‌گونه که اسمای جمالی و مظاهر آنها، وجودی‌اند، اسمای جلالی و مظاهر آنها نیز چنین است. جلال، همانند جمال، شأن حق و کمال برای او به شمار می‌آید و نداشتن آن، عدم کمال و نقص. حق جمال و جلال را با هم دارد؛ از این‌رو به لحاظ ذات الهی و اسمای او، شر از سراسر هستی مطرود است.

با توجه به آنچه گفتیم، از یک‌سو شارحان آثار محیی‌الدین این مسئله را با بیان فلسفی حل و فصل کرده‌اند و از دیگرسو ملاصدرا دیدگاه نیستی‌انگاران فلسفی را به چالش کشیده و حل معضل شرور را در آموزه‌های عرفانی دانسته است. با وجود این، شر هنوز معضل اساسی در حوزه مطالعات دینی به شمار می‌آید.

۱. جندی، شرح فصوص الحکم، فُص ذکر اوی، ص ۶۱۷ و ۶۱۸؛ قیصری، شرح فصوص الحکم، ص ۱۰۲۲.

در حد جست‌وجوی نگارنده، تاکنون نه کسی دیدگاه مشائیان را با دیدگاه عارفان، سنجیده است و نه دیدگاه ابن عربی را با دیدگاه ابن سینا. ابن سینا در فلسفه و ابن عربی در عرفان، اثرگذارترین افراد هستند؛ از این رو مقایسه دیدگاه آنان، ضروری به نظر می‌آید. پرسش اساسی این پژوهش این است که چه تشابهات و تفاوت‌هایی میان هر دو دیدگاه وجود دارد و کدام یک به این معضل پاسخ دقیق‌تر داده‌اند؟

فرضیه نگارنده اجمالا این است که هم در کم و کیف مبانی و هم در حل معضل انواع شُرور، هر دو شخصیت، با یکدیگر نظر متفاوت دارند؛ اگرچه فی‌الجمله تشابهاتی نیز دارند. فرضیه فوق با روش مطالعات تطبیقی، ابطال‌شدنی یا اثبات‌پذیر است؛ لذا این نوشتار، نخست به تبیین مبانی و مقایسه آن دو می‌پردازد تا در فضا و بستر مناسب، دیدگاه آنان را تبیین و مقایسه کند و مواضع خلاف و وفاق آنها را آشکار نماید. البته این قلم صرفا به گردآوری و هم‌نشین کردن هر دو دیدگاه در کنار یکدیگر و بیان تشابهات و تفاوت‌های آنها بسنده نکرده است؛ بلکه هر دو دیدگاه را در یک گفتمان اثرگذار و چالش برانگیز فرا خوانده و از آن میان، دیدگاه مناسب را برگزیده است.

نکته: برخی عبارات ابن سینا و محیی‌الدین بسیار پیچیده است؛ از این رو برای فهم درست آنها به پاره‌ای از سخنان شارحان آن دو، استناد جسته‌ام تا مؤید دریافت‌هایم از عبارات آنان باشند.

ساختار تحقیق

این پژوهش دارای نه فصل است. فصل اول: مباحث مقدماتی، مانند زندگی و آثار ابن سینا و ابن عربی و روش آنان؛ فصل دوم: مبانی ابن عربی

در نظریه خیر و شر؛ فصل سوم: مبانی ابن سینا در نظریه خیر و شر؛ فصل چهارم: بررسی تطبیقی مبانی ابن عربی و ابن سینا؛ فصل پنجم: خیر و شر بر اساس واجب و وحدت وجود؛ فصل ششم: خیر و شر بر اساس نظام احسن الهی؛ فصل هفتم: خیر و شر بر اساس تضاد و تفاضل و تقابل؛ فصل هشتم: خواستگاه شُرور؛ فصل نهم: جبر و اختیار.

در پایان لازم می‌دانم از استادان ارجمند، حجج اسلام مهدی مهندسی -رحمت خدا بر او باد- و دکتر اسلام‌پور کریمی و دکتر ابوالحسن غفاری که مرا در تولید این اثر یاری کرده‌اند، سپاس‌گزاری کنم. رحمت خاصه را برای استاد مهندسی و توفیق روزافزون را برای استاد اسلام‌پور کریمی و استاد غفاری از خدای یکتا خواهانم.